

ФАКТОР НАЙМАНОВОГО ВІЙСЬКА ПІД ЧАС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648-1657 РР.

У даній статті автор на основі детального аналізу джерел та літератури проводить аналіз фактору, ролі найманого війська під час Національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 років. Розглядаються як українські, так й іноземні наймані військові формування. У статті визначено основні аспекти впливу найманих військ на хід Національно-визвольної війни.

Ключові слова: наймане військо, Національно-визвольна війна, татари, Богдан Хмельницький.

В данній статтє автор, на основе детального анализа источников и литературы, проводит анализ фактора, роли наемного войска во время Национально-освободительной войны украинского народа 1648-1657 годов. Рассматриваются как украинские, так и иностранные наемные военные формирования. В статтє определены основные аспекты влияния наемных войск на ход Национально-освободительной войны.

Ключевые слова: наемное войско, Национально-освободительная война, татари, Богдан Хмельницкий.

This article, based on detailed analysis of sources and literature, analyse the factors, the role of mercenary troops in the national liberation war of Ukrainian people 1648-1657 years. We consider both Ukrainian and foreign mercenary military forces. The article outlines the main aspects of the impact of mercenary troops in the course of national liberation war.

Key words: mercenary troops, national liberation war, the Tatars, Bogdan Khmelnytsky.

Тема даної статті стосується такого епізоду з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр., який у більшості монографій, статей та підручників залишають на другому, якщо не на третьому плані. Багато написано про битви часів цієї війни, проте опис чи аналіз цих баталій торкається скоріш результату, або вдалого маневру однієї зі сторін. А ось про тих, хто брав безпосередню участь у цих битвах робіт не вистачає.

Питання участі найманого війська у вітчизняній історіографії повністю не розкриті. Проте можна виділити праці низки авторів, які присвятили увагу обраному питанню. Одним із перших був Д. Яворницький, який у своїй фундаментальній роботі [12], торкається даної теми. Більш докладно аспекти з даної проблематики висвітлюються у працях наших сучасних істориків: В. Смолія та В. Степанкова [5-8], В. Сергійчука [4] та А. Федорука [10-11]. Коментарі відносно політичної канви епохи, на фоні якої досліджується питання розкриті у роботах Н. Яковенко [13], та М. Мірошниченко [3].

У статті будуть висвітлені лише певні епізоди з даної теми, оскільки вона може слугувати і для

значно більшого дослідження. Проте ці моменти відобразатимуть найхарактерніші риси участі найманого війська у національно-визвольній боротьбі.

Найманець (солдат удачі, легіонер) – солдат, що вступає в збройний конфлікт не з ідеологічних, національних, політичних міркувань і не відповідно до військового обов'язку, а заради власної економічної вигоди, тобто за гроші або інші матеріальні блага. Інколи при застосуванні цей термін набуває яскраво виражений презирливий і негативний відтінок [3].

Універсальну модель найманства створити неможливо. Родові ознаки найманства: а) поза-становість; б) ставлення найманця до військової служби, як до ремесла, а не природного покликання; в) принципово нова система внутрішньої ієрархії – не на васальній залежності, а на корпоративній окремішності, а згодом дисципліні та субординації; г) роль держави у використанні найманців, а потім повний контроль над ними.

По-перше, під найманим військом у контексті даної статті слід вважати, власне, українців або поляків (вірніше представників Речі Посполитої), які служили за гроші у відповідних протиборчих

сторонах, були спеціально найняті для цієї служби.

По-друге, найманним військом у даному контексті потрібно вважати іноземних «легіонерів», які за матеріальну вигоду брали участь у битвах, захищаючи інтереси Речі Посполитої чи Війська Запорозького.

Звернімось до першого аспекту. Гарним прикладом можуть слугувати польські жовніри, тобто піхотинці, озброєні рушницями. Цікавим є той факт, що деякі вчені виводять етимологію слова «жовнір» від слова «гроші»: польське «żołnierz» означає «солдат» та пішло від німецького «Söldner» «найманець», по грошовій одиниці «солід» або «сольдо», лат. Solidus [1, с. 34].

До повстання Хмельницького піхота отримувала платню щомісяця, а після 1648 року – щоквартально. Заробіток був низький, часами втричі менший, ніж у піхоті чужоземного типу. Однак ця диспропорція на практиці була не такою значною, бо польська піхота отримувала тканину на так звану «барву» – однострій, мундир. Ротмістр отримував платню у три рази більшу за рядового жовніра, а поручник – в два рази. До найманних полків Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої часто входили українські козаки, але не можна це розцінювати, як початок українського найманства.

У другій половині XVII ст. гетьман Богдан Хмельницький для охорони української столиці Чигирин та власного конвою сформував кілька «охочих» сотень, які згодом звів у так звані сердюцькі полки. Сердюцькі полки централізовано споряджались одягом та зброєю і підпорядковувались безпосередньо гетьману. Окрім бойових завдань сердюки виконували і поліційні функції. Їх чисельність зросла в часи Руїни. Наймані полки або охотники відрізнялися від реєстрового війська комплектуванням, забезпеченням і характером діяльності. Мали з городовим козацтвом спільну організацію та керівництво.

Оригінальністю та своєрідним мисленням з цієї теми відрізняється історик Андрій Федорук. На його думку, проблема виникнення, організації та розвитку військового найманства протягом XVI – середини XVII ст. є досить складною у військово-політичній історії Центральної та Східної Європи, зокрема України. Складність її полягає, по-перше, в особливостях виникнення та військово-політичному розвитку найманства; по-друге – у тому, що донедавна на даний військово-політичний процес у тодішньому українському суспільстві науковці звертали недостатньо уваги. Саме поняття «найманець», стверджує Федорук, набуло певного негативного відтінку [11, с. 41].

Цей вчений твердить, що саме військове найманство стало тим важливим військово-політичним процесом, який перетворив козацтво на організовану збройну силу, що в кінці XVI – першій половині XVII ст. відіграла провідну

роль у народних повстаннях проти влади Речі Посполитої на українських землях, а згодом склала організаційне ядро війська Б. Хмельницького в роки Визвольної війни українського народу (середина XVII ст.). Федорук розуміє під поняттям найманства як іноземні війська, з якими зіштовхувались, так і власне козаків, які в першій половині XVII століття часто виступали в якості найманців, кондотьєрів (наприклад, під час Тридцятирічної війни) [10, с. 59].

Звернімося тепер до другого аспекту теми – іноземних найманців. Військо Речі Посполитої у більшості серйозних битв національно-визвольної війни не обходилося без допомоги чужоземців. Наприклад, у битві під Пилявцями (11-13 вересня 1648 року) в складі королівської армії виступило 8 тисяч німецьких найманців. Втім, ці загони з-за своєї відносної нечисельності (приблизно 10 % кількості війська) та неорганізованого загального керівництва майже не вплинули на розвиток подій, та не змогли завадити розгрому польської армії.

Козаків у тій же битві під Пилявцями підтримувала Буджацька орда. Щоправда, оцінки кількості татарської кінноти різняться – від 4 до 20 тисяч. Проте роль орди виявилась дуже важливою: саме її вдалий маневр справив на шляхетське військо деморалізуючий вплив, що полегшило бойові дії для основного війська Б. Хмельницького.

Відмітимо й той фактор, що присутність татарської кінноти, яка прикривала фланги, значно підсилювала не тільки бойову, а й моральну міць козацького війська. Чим більше було татар, тим впевненіше себе почували козаки.

Згадаймо й те, що власне польське військо іноді просто панічно боялося татарської кінноти. І це не є перебільшенням. У битві під Монастирищем Іван Богун зі своїм загоном (4 тисячі вояків) зайняв оборону і тривалий час відбивав атаки значно переважаючих сил королівської армії, роблячи ефективні вилазки з міста. За деякими даними, Богун вдався до хитрощів, переодягнувши частину козаків у татарське вбрання і звелівши їм з криком напасти на ворога. Сам він з рештою війська вдарив по Чарнецькому з іншого боку. Поляки, гадаючи, що на допомогу козакам прийшла татарська орда, кинули свій обоз і втекли від Монастирища.

На жаль, можна констатувати, що без татарської кінноти піші козаки не змогли б гідно протистояти кінним загонам поляків, яскравим прикладом чого є програні битва під Староконстантиновом (1648) та обидві баталії під Лоевом (1649 та 1651). Лише після переходу на бік повсталих реєстрового козацтва, коли кіннота козаків стала являти собою солідну бойову одиницю, залежність війська Хмельницького від татар зменшилась [7, с. 128].

Кримськотатарське військо відіграло важливу роль у перемогах Б. Хмельницького, кримська кіннота ліквідувала польську перевагу в кавалерії. Поєднання козацької піхоти і кримської кінноти

створило оперативно-тактичну перевагу української армії над польською. У складі української армії кримська кіннота виконувала функції передового загону (у похідних порядках) та авангарду (у бойових порядках), а також здійснювала завдання у проведеному тактичній розвідки.

Візьмемо інший епізод – битва під Берестечком. За різними даними, на стороні Хмельницького виступило біля 20 тисяч татар під керівництвом все того ж Іслам-Гірея III, які становили приблизно 1/5 від загального числа. Коли ж татари раптово покинули козацький табір, це спричинило доволі серйозне занепокоєння: армія втратила більшу частину кінноти, а лівий фланг взагалі залишився незахищеним. Хмельницький та Виговський відправились за татарами, намагаючись їх зупинити та повернути назад, бо розуміли, що шанси на перемогу в битві з підтримкою кримчан набагато більші, ніж без неї.

І в цей момент проявився одвічний недолік найманого війська. Легіонери служать тим, хто більше заплатить. Існує декілька версій чому Іслам-Гірей покинув козацький табір: він міг переслідувати і свої власні цілі, не схотівши підставляти під удар власне військо, або уклав угоду з польським королем Яном-Казимиром «за спиною» Б. Хмельницького. Результатом спроби наздогнати татар стало наступне: хан скористався можливістю та захопив Б. Хмельницького в полон, фактично зрадивши свого союзника, або краще кажучи компаньйона. А козацьке військо в такій ситуації, залишившись без підтримки кінноти та головнокомандуючого, змушене було відступити з полою бою.

З цього можна зробити висновок, що на перших етапах національно-визвольної війни наймане іноземне військо, а конкретніше, татарська кіннота, відіграло серйозну роль в успіхах або невдачах армії Хмельницького, було фактично його «лівою рукою»: без неї неможливо було воювати, проте вона могла підвести у напружену годину.

Звернімося до питання про визначення статусу татар. Ким вони були: союзниками чи найманцями? На нашу думку, вони були найманцями, які здобули союзницький статус. Татари воювали проти поляків не тому, що ті їм протидіяли у геополітичному плані, татари не боролись за власну незалежність. Вони користувались конфліктом між Річчю Посполитою та козаками, для того, щоб підсилити свій вплив у регіоні. Вони підтримували ту чи іншу сторону, коли їм це було вигідно.

Татари не воювали за ідею, за свободу, за покликанням. Вони воювали за ясир, за військові трофеї. Татари були таким союзником, який за свою підтримку вимагав серйозну матеріальну вигоду, платню. На всій картині Національно-визвольної війни позитивною постаттю виглядає Тугай-бей. Він проявив себе у битвах справжнім лицарем та відданим союзником козаків. Однак його поведінку можна пояснити давньою особистою дружбою із Б. Хмельницьким – її виводять ще з часів перебування останнього у татарському полоні в 1620-1622 роках.

Проте Берестейська битва стала ледве не бенефісом інших найманців – німецької піхоти та кінноти (20 тисяч людей), яка воювала на боці поляків. Про це свідчить одразу декілька фактів. Король Ян-Казимир у розстановці сил обрав собі місце біля німецьких загонів. Напевне він вважав їх чи не найнадійнішою бойовою частиною. В перші дні битви атаки козаків зупиняла німецька піхота, тим самим не даючи змогу перехопити ініціативу. І врешті решт, легендарні 300 козаків, які захищали переправу свого війська, загинули від рук німецьких найманців [2, с. 115].

Підводячи підсумок статті, слід наголосити на тому, що фактор найманців у Національно-визвольній війні українського народу 1648-1657 років відігравав значну роль, а подальше вивчення цієї проблематики дозволить ліквідувати ті білі плями в українській історії цієї доби, які ще залишились до нашого часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. О некоторых вопросах теории русской лексикографии / В. В. Виноградов // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1977. – С. 243–264.
2. Джеджула Ю. Тасмна війна Богдана Хмельницького / Ю. Джеджула. – К. : Молодь, 1995. – 224 с.
3. Мірошніченко М. П. Военна стратегія Богдана Хмельницького / М. П. Мірошніченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/2_02_5.htm.
4. Сергійчук В. І. Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVII ст. : дис... докт. іст. наук. / В. І. Сергійчук. – К. : КДУ, 1991. – 426 с.
5. Смолій В. А. Україна кризь віки: В 15 т. / НАН України; Інститут археології / В. А. Смолій (ред.), В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 7 : Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). – 351 с.
6. Смолій В. А. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 109 с.
7. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Вид. дім «Кисло-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
8. Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 2003. – 403 с.
9. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1996. – 242 с.
10. Федорук А. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. / А. Федорук // Питання історії нового та новітнього часу. Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2000. – Вип. 7. – С. 58–68.
11. Федорук А. В. «Затяжне» військо Гетьманщини в 50-60-х роках XVII ст.: деякі аспекти виникнення та організації / А. В. Федорук // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 9. – С. 40–49.

12. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1991. – Т.2. – 539 с.
13. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 380 с.

Рецензенти: д.і.н., проф. Є. Г. Сінкевич,
к.і.н., доц. Н. В. Шевченко.

© Богданов В. С., 2012

Дата надходження статті до редколегії 07.11.2011 р.

БОГДАНОВ Вадим Сергійович (1990 р. н.). Магістрант спеціальності «Історія» Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Коло наукових інтересів: національно-визвольна війна 1648-1657 рр під проводом Б. Хмельницького.